

Joden in Aalten

1600 – 1796

In Nederland heerste na de Unie van Utrecht vrijheid van godsdienst. Daardoor kwamen in het begin van de 17^e eeuw veel Joden naar Nederland. Met name Portugese Joden waren economisch en intellectueel hoog ontwikkeld (Spinoza!). Ook uit Duitsland en Polen zochten veel Joden een toevlucht in Nederland. Deze groep was orthodoxer, armer en ook minder gewenst. Zij trokken veelal naar dorpen op het platteland, terwijl de rijkere Joden in de steden woonden.

De eerste Joden in Aalten werden gedocumenteerd ± 1630. Eerder zijn er mogelijk wel handelscontacten geweest. Aalten was toen een kleine, geïsoleerde en gesloten agrarisch-ambachtelijke dorpsgemeenschap met een arme en nog in hoge mate bijgelovige bevolking. Men keek vreemd tegen de Joden met hun afwijkende godsdienst, gebruiken en kleding aan en wilde er niet te veel toelaten. Ook angst voor concurrentie speelde daarbij een rol. Plakkaten en maatregelen tegen 'Joden, smoussen en andere landlopers' bewijzen dat er strooptochten ondernomen werden door verarmde en gediscrimineerde Joden, vaak uit Duitsland afkomstig.

Op den duur mochten de Joden alleen (en beperkt) in de steden wonen. Daar maakten ze een ontwikkeling door van vreemdeling naar gast en tenslotte medeburger. In Aalten en omstreken werden slechts enkelen als gast aanvaard en bleven de meesten vreemdelingen. Burgers werden zij pas ten tijde van de Bataafse republiek. Als beroep wordt bijna steeds 'koopman' vermeld.

In Bredevoort werd een huissynagoge gevestigd, waar ook de Aaltense Joden naar toe gingen. Deze Joodse gemeenschap had een eigen armenzorg. Pas in 1776 wordt voor het eerst melding gemaakt van een 'Jodenkerk' in Aalten. Dat moet ook een huissynagoge zijn geweest. Of deze gesticht is na een conflict of vanwege groei is niet duidelijk. In dezelfde periode werd ook een verordening uitgevaardigd, dat de huwelijken van de Joodse inwoners (die nog steeds niet de Nederlandse nationaliteit bezaten) moesten worden geregistreerd bij de officier van de heerlijkheid. Daardoor is het mogelijk voor de tweede helft van de 18^e eeuw enige stambomen te reconstrueren.

1796 – 1930

Gelijkberechtiging kwam er in 1796, tijdens de Bataafse republiek, toen de burgerlijke stand werd ingevoerd en Joodse inwoners het Nederlandse burgerrecht kregen. Wat niet uit de stukken blijkt, is in hoeverre de verandering van de wet ook een verandering van de verhouding tussen Joden en niet-Joden tot gevolg had. Echte integratie vond pas in de loop van de 19^e eeuw plaats.

Tussen 1800 en 1850 groeide de Joodse gemeenschap in Aalten in aantal van 39 tot 70, voornamelijk door gezinsuitbreiding in de bestaande Joodse families: het aantal huishoudens nam nauwelijks toe. De Joodse gemeente in Bredevoort, die veel ouder was dan die in Aalten en die rond 1800 bijna evenveel leden telde als de Aaltense gemeente, ging in de loop van de 19^e eeuw gestadig in omvang achteruit, zozeer zelfs dat zij in 1906 als zelfstandige gemeente werd opgeheven.

Terwijl landelijk de groei van de mediene (Joodse gemeenschappen in de provincie) zich tot 1890 voortzette, vond in Aalten een terugval plaats van 80 naar 50 in de periode 1870-1900. Dit moet uit plaatselijke omstandigheden verklaard worden: het aantal Joden dat met een kleine nering in zijn levensonderhoud moest voorzien, was door de sterke groei in de daaraan voorafgaande jaren te groot geworden voor de nauwelijks gegroeide (door emigratie zelfs enigszins teruggelopen) Aaltense bevolking. Een deel van de Aaltense Joden trok daarom ook weg, vooral naar de wat grotere steden in Oost-Nederland (Arnhem, Zutphen, Deventer). Pas toen de totale bevolking van Aalten weer begon toe te nemen, kon ook het aantal mensen dat in de kleine handel werkte weer groeien. En dat gebeurde toen ook, niet alleen door geboorteoverschot, maar voor het eerst sinds lange tijd ook door vestiging van nieuwe families.

De Joodse kinderen bezochten de openbare school en hadden na schooltijd en op zondag van een godsdienstleraar 'joodse les'.

In de eerste 80 jaren van haar zelfstandig bestaan heeft de Joodse gemeente in Aalten haar sjoeldiensten belegd in een huissynagoge. In 1857 werd de synagoge aan de Stationsstraat in gebruik genomen. De Joodse begraafplaats aan de Haartsestraat werd in 1852 in eigendom verkregen, maar werd al eerder (we weten niet hoe lang) gebruikt om er de doden te begraven.

De drie belangrijkste kenmerken van de Joodse gemeente in Aalten waren: (1) ze was klein, (2) orthodox en (3) bestond overwegend uit veehandelaars en slagers.

De geringe omvang van de gemeente had enkele belangrijke gevolgen, nl. een beperkt voorzieningenniveau (geen uitgebreid Joods verenigingsleven), een hoge graad van onderlinge verwantschap (omdat men het liefst 'Joods wilde trouwen') en een veel grotere assimilatie aan de leefwijze van de plaatselijke bevolking dan in de grote steden. Integratie was overigens ook een bewust politiek streven van de regering, de keerzijde van de gelijkberechtiging. Een kleine en gelovige plattelandsgemeente, dat was de Joodse gemeente in Aalten. De een deed er misschien wat meer aan dan de ander, maar de band met het Joodse geloof en de Joodse cultuur was hier nog niet verbroken. De sociale controle speelde daarbij wel een rol. Overigens werden de sabbatsregels om economische redenen niet steeds even strikt nageleefd.

Het feit dat binnen de kleine gemeente velen tot dezelfde beroepsgroep behoorden leidde veelvuldig tot ruzies, die nogal eens in of bij de synagoge

werden uitgevochten. Deze spanningen en twisten, tussen rituele slachters die moesten bepalen of een koe koosjer was, en tussen slagers die wilden verkopen, waren evenzeer onderdeel van de Joodse cultuur in Aalten als de onderlinge hulp in geval van ziekte en armoede.

Werden de Joden in de 17^e en 18^e eeuw nog als vreemdelingen gedoogd, in de 19^e eeuw vond geleidelijk een proces van integratie plaats. Deze inburgering leidde ertoe, dat de Joden in het begin van de 20^e eeuw een geaccepteerde minderheid vormden, met een eigen identiteit en een min of meer volwaardige plaats in de Aaltense gemeenschap. Ze vervulden b.v. bestuursfuncties in verenigingen als Aaltens Belang, de Oudheidkamer en het Feestgebouw. In de industrie was het Joodse aandeel beperkt. Bekend is wel de pijpenfabriek van Peters en Gans, terwijl bij de oprichting van een zuivelfabriek Joodse veehandelaren als aandeelhouders betrokken waren. De openbare school kende Joodse onderwijzeressen, de Aaltense Orkestvereniging, toneelvereniging Thalia en Symphonia telden Joodse leden. Joodse leden maakten deel uit van de Aaltense afdeling van het Nationaal Crisis Comité en de vrijwillige brandweer.

We mogen daaruit concluderen dat in de jaren voor de tweede wereldoorlog de joodse gemeenschap als een grotendeels geïntegreerde groep in de Aaltense samenleving stond. Omgekeerd was men in Aalten bereid tot op zekere hoogte rekening te houden met de Joodse leefwijze, zij het soms pas na enig aandringen en meestal niet vanzelfsprekend. De meeste Joodse kinderen hadden ook niet-Joodse vrienden en vriendinnen en ook de ouderen gingen doorgaans vriendschappelijk met niet-Joden om. Bij officiële gebeurtenissen in Joodse kring was het gemeentebestuur officieel vertegenwoordigd.

1930 – 1945

In de jaren na 1933 kwam een vluchtelingenstroom op gang vanuit Duitsland. Na de *Reichskristallnacht* in 1938 nam die stroom nog sterk in omvang toe.

Nederland liet de Joodse vluchtelingen maar in beperkte mate toe: veel asiolverzoeken werden afgewezen. Een klein deel van hen die werden toegelaten tot Nederland mocht zich in Aalten vestigen, de meesten werden doorgestuurd naar speciale vluchtelingenkampen die op verschillende plaatsen in het land waren ingericht.

Op 1 januari 1942 telde Aalten 17 inwoners met de Duitse nationaliteit (die ze overigens op 25 november 1941 officieel verloren hadden: de Duitse vluchtelingen waren feitelijk staatloze burgers geworden).

In de eerste weken en maanden van de Duitse bezetting bleef in Aalten alles nog rustig. Maatregelen die tegen de Joden werden genomen hebben in het eerste jaar de Joodse gemeenschap in Aalten niet direct geraakt.

Wat op den duur wel gevolgen zou hebben was de registratie van alle Joodse inwoners in het najaar van 1940. 63 kaarten werden naar Arnhem gestuurd.

Evenals de ondertekening van de Ariërverklaringen is deze kwestie buiten de Joden zelf om afgehandeld.

In 1941 begon de verdrijving van Joden uit het openbare leven. Eerst verschenen er steeds minder advertenties van Joodse middenstanders in de kranten, daarna kwamen de verordeningen die hen de deelname aan openbare bijeenkomsten en de toegang tot de publieke ruimten (parken, café's, schouwburgen en bibliotheken, maar ook veilingen, beurzen en slachthuizen) verboden. Joodse leerlingen werden uit het onderwijs geweerd. In dat zelfde jaar 1941 viel het eerste Joodse slachtoffer uit de Aaltense Joodse gemeente als gevolg van een razzia.

Het jaar 1942 moet voor het Nederlandse Jodendom als een jaar van doorslaggevende betekenis worden gezien. De lijst van speciaal voor Joden geldende verboden en verplichtingen bleef groeien en er tekenden zich steeds duidelijker bepaalde lijnen in deze regels af: de voorbereiding van de deportaties, die in de zomer van dat jaar begonnen. Het was het jaar waarin men moest besluiten om al of niet onder te duiken. Wie niet koos voor het laatste werd ingezet voor wat heette 'de werkverruiming in het oosten' en – zo weten we achteraf – in de gaskamers vermoord.

De registratiezucht nam toe: niet alleen de Joodse personen, maar ook hun bezittingen moesten worden geregistreerd, want 'bij de Duitsers ging de afkeer van de Joden gepaard met een even grote liefde voor het Joodse bezit'. De uitvaardiging van een verhuis- en vervoersverbod moest vluchten onmogelijk maken en vormde daarmee tevens een directe voorbereiding van de deportatie.

Op 13 juli 1942 werd in vijfvoud het overzicht van de Aaltense Joden opgestuurd naar de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam. Dat was het begin van het einde.

Met uitzondering van de NSB-ers gedroeg de niet-Joodse bevolking van Aalten zich over het algemeen behulpzaam. Wel kan men achteraf zeggen, dat zowel Joden als niet-Joden het gevaar hebben onderschat en de zwaarte van de maatregelen niet hebben ingezien.

Op 4 oktober 1942 werden 10 Aaltense Joden, familieleden van Joden die uit enkele gesloten werkkampen naar Westerbork waren overgebracht, op transport gezet naar het doorgangskamp en vandaar naar Polen. Kort daarna werden zij 'wegens vertrek naar het buitenland' uit het bevolkingsregister afgevoerd.

Binnen een maand daarna waren 37 Aaltense Joden ondergedoken. Zij werden ook uit het bevolkingsregister geschrapt met de toevoeging v.o.w.(= vertrokken, onbekend waarheen). Begin 1943 doken nog eens 15 Aaltense Joden onder. De overige 25 zijn via Vught of Westerbork gedeporteerd. Daarmee was Aalten op 10 april 1943 officieel *Judenrein*.

De huizen van de weggevoerde families werden leeggehaald (ten behoeve van Duitse *Bombengeschädigte*) en opnieuw verhuurd. Openstaande rekeningen

en vervoerskosten werden betaald door Lippmann en Rosenthal, de bank in Amsterdam waar alle Joodse vermogens waren ondergebracht.

Dook men in 1941 nog tijdelijk onder, vanaf oktober 1942 kreeg de onderduik een permanent karakter. Het blijft een opvallend feit, dat vooral de armste Joden van Aalten het slachtoffer van de deportaties zijn geworden. Toch wordt de suggestie dat gebrek aan geld daar de oorzaak van is geweest door de meeste betrokkenen tegengesproken. Wel is het waar, dat in sommige gevallen de onderduikers door hun 'gastheren' zijn uitgebuit. Bovendien moet helaas worden vastgesteld dat door verraad allerlei onderduikadressen op den duur niet veilig bleken te zijn. Lang niet iedereen is uit de onderduik teruggekeerd.

Ook waren er de spanningen van het onderduiken zelf: velen hadden moeite zich aan te passen aan de nieuwe, onnatuurlijke situatie, waarin men buiten eigen schuld terechtgekomen was.

Van de 52 ondergedoken Joden zijn er uiteindelijk 3 tijdens hun onderduikperiode overleden en 6 na verraad opgepakt, weggevoerd en vermoord.

Er zijn ook Joden geweest die in Aalten geboren werden, er al of niet een groot deel van hun leven doorbrachten, maar die tijdens de bezetting door verhuizing elders in Nederland woonden. Over hun lot zijn de gegevens niet volledig. Tellen we hen mee, dan is het aantal slachtoffers uit Aalten veel groter dan de 34 van wie we het zeker weten.

Na 1945

De 46 leden van de Joodse gemeente in Aalten die de oorlog overleefd hebben waren ontredderd. Velen hadden een groot deel van hun familie verloren en bezaten ook niets meer. Hun pogingen om iets van hun vroegere bezittingen terug te krijgen ontmoetten niet altijd medewerking, maar stuitten vaak ook op onwil.

Het aantal Joden in Aalten liep na de oorlog gestadig terug. Jongeren vertrokken naar Israël of naar het westen van het land, de ouderen stierven. In 1965 bedroeg het aantal nog 28, in 1981 21, en nu is er nog maar een enkeling.

Wel is de synagoge bewaard. Het herstel van de oorlogsschade is betaald van de opbrengst van het huis van de chazzan (sinds 1948 kon de gemeente het salaris voor een voorganger niet meer opbrengen). De rollen en het zilver keerden in de synagoge terug. In 1983 was de Joodse gemeente zo klein geworden, dat men gedwongen was de sjoel te verkopen aan de inmiddels opgerichte Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge. Diensten worden er alleen nog gehouden wanneer orthodoxe Joden van elders hier tijdelijk verblijven.

(Ontleend aan: Peter Lurvink, De Joodse gemeente in Aalten, een geschiedenis 1630 – 1945, herziene druk, uitgegeven door uitgeverij Fagus te IJzerlo).